

تأثیر چالش‌های زیست محیطی بر محیط امنیتی ایران و همسایگان غربی (۲۰۱۰-۲۰۲۲)

سید رضا موسوی نیا^۱
فاطمه دمرچیلو^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲

DOI: 10.22034/wasj.2023.420735.1012

چکیده

بحران‌های زیست محیطی، صرف نظر از اینکه در کدام کشور وجود دارد، بحران‌هایی جهانی محسوب می‌شوند و به عنوان یکی از فاکتورهای اصلی در سیاست‌های کلان جهانی و یکی از مهم‌ترین چالش‌های جامعه انسانی روز به روز در حال افزایش هستند. این چالش‌ها به عنوان یکی از مسائل فرامرزی، صرفاً یک کشور را مورد هدف قرار ندادند و نمی‌توان آنها را صرفاً به یک کشور یا منطقه تقلیل داد. سرزمین ایران نیز به واسطه خصوصیات اقلیمی و موقعیت جغرافیایی خود در رابطه با پیامدها و اثرات بحران‌های زیست محیطی بسیار اثرگذار و اثرپذیر است و از نظر جغرافیایی بسیاری از مشکلات زیست محیطی در نزدیکی مرزهای ایران با کشورهای همسایه قرار گرفته‌اند. ایران از نظر زیست محیطی از کشورهای پراهمیت و تاثیرگذار به شمار می‌رود و دارای چالش‌های بسیاری بر سر مسئله محیط زیست با کشورهای همسایه می‌باشد. مشکلات زیست محیطی ایران در پیوند و ارتباط مستقیم با کشورهای همسایه می‌باشد. وسعت، جایگاه و موقعیت ویژه جغرافیایی، ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیکی، ژئواستراتژیکی و ژئوکالچری از گذشته تاکنون سبب قرار گرفتن ایران به عنوان یکی از مناطق مهم و حیاتی در عرصه محیط زیست شده‌است که در محیط زیست منطقه و حتی جهان نیز تاثیرگذار است. این پژوهش با پذیرش مفروضه‌های روش تحلیل کمی و کیفی می‌خواهد ابعاد چالش‌های زیست محیطی را با تاکید بر همسایگان غربی جمهوری اسلامی ایران توضیح داده و تاثیر آن را بر محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان غربی (ترکیه و عراق) تبیین نماید. بر این اساس این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که مهم‌ترین چالش‌های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان غربی (ترکیه و عراق) طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۲ کدامند؟ در پاسخ این فرضیه مطرح شده‌است که بحران آب، ریزگردها، تغییرات آب و هوایی و خشک شدن تالاب‌ها از مهم‌ترین چالش‌های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۲ بوده‌اند. روش تایید فرضیه در این مقاله توصیفی-تبیینی می‌باشد.

کلید واژه: چالش‌های زیست محیطی، محیط امنیتی، جمهوری اسلامی ایران، همسایگان غربی.

۱ دانشیار دانشگاه علامه طباطبایی، ایمیل: seyedreza_mousavi54@yahoo.com (نویسنده مسئول)

۲ دانشجوی دکتری مطالعات منطقه ای، دانشگاه علامه طباطبایی

مقدمه

در جهان امروز کشورها ناچار به رویارویی و پاسخگویی به چالش‌ها و معضلاتی هستند که پیش از این در ادبیات امنیت از جایگاهی برخوردار نبوده‌اند. تهدیدات زیست محیطی یکی از حوزه‌های اصلی این چالش‌ها و تهدیدات غیر سنتی محسوب می‌شوند. بحران‌های زیست محیطی را نمی‌توان صرفاً به کشورهای که با این بحران درگیر هستند، تقلیل داد و قرار گرفتن نظام بین‌الملل در چرخه بسیار پیچیده و وابسته سبب شده‌است که تغییر کوچک در یک بخش موجب تحولاتی عظیم در سایر بخش‌ها شود. بحران‌های زیست محیطی به عنوان مسائل نوظهور طبیعی برای جمهوری اسلامی ایران و کشورهای همسایه تهدید جدی ایجاد کرده و محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان را تحت تاثیر قرار داده است. مشکلات زیست محیطی همچون دومینو بر هم تاثیر می‌گذارند و یک چرخه پیچیده از بلایای طبیعی را ایجاد می‌کنند. این چرخه پیچیده نیز بر زندگی افراد به صورت چندجانبه تاثیر می‌گذارد. مشکلات زیست محیطی می‌توانند سبب به خطر افتادن امنیت جهانی شوند. بحران‌های زیست محیطی صرف نظر از اینکه در کدام کشور رخ می‌دهند بحرانی جهانی محسوب می‌شوند و به راحتی از مرزهای جغرافیایی عبور می‌کنند. این بحران‌ها به عنوان یکی از مسائل فرامرزی صرفاً یک کشور را مورد هدف قرار نداده‌اند و نمی‌توان آنها را صرفاً به کشوری که به صورت مستقیم با این بحران درگیر است تقلیل داد. بر این اساس مسائل و مشکلات زیست محیطی جمهوری اسلامی ایران در پیوند و ارتباط مستقیم با کشورهای همسایه می‌باشد. ایران از نظر زیست محیطی از کشورهای پر اهمیت و تاثیرگذار به شمار می‌رود. از یک سو ایران با ۷ کشور جمهوری آذربایجان، ترکمنستان، پاکستان، افغانستان، ارمنستان، عراق و ترکیه مرز زمینی مشترک دارد که اکثر این کشورها مشکلات زیست محیطی بسیاری دارند. از سوی دیگر ۱۶ استان در ایران جزء استان‌های مرزی به شمار می‌روند. علاوه بر این ایران دارای بیشترین خط ساحلی در خلیج فارس و مرز آبی مشترک با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس و عراق می‌باشد که این امر نمایانگر ظرفیت بالای ایران نسبت به تاثیرگذاری و تاثیرپذیری از وضعیت زیست محیطی در خلیج فارس است. وسعت، جایگاه و موقعیت ویژه جغرافیایی، ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیک، ژئواستراتژیکی و ژئوکالچری از گذشته تاکنون سبب قرار گرفتن ایران به عنوان یکی از مناطق مهم و حیاتی در عرصه محیط زیست شده‌است که در محیط زیست منطقه و حتی جهان نیز تاثیرگذار است. با توجه به خصوصیات و موقعیت جغرافیایی ویژه منطقه، منابع زیستی و محیط زیست در سطح منطقه غرب آسیا علاوه بر این که در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، انسانی، سیاسی و زیست محیطی در داخل کشورها اهمیت فراوانی دارند، در سطح منطقه‌ای نیز این اهمیت بسیار بالاست زیرا بحران‌ها و فجایع زیست محیطی به سهولت قادر به عبور از مرزهای جغرافیایی هستند. امروزه امنیت در منطقه غرب آسیا تا حد قابل توجهی به امنیت زیست محیطی وابسته شده‌است و بحرانی شدن وضعیت زیست محیطی در منطقه غرب آسیا می‌تواند موجب وقوع فجایع عظیمی در سطح منطقه‌ای گردد.

بحران‌های زیست محیطی در هزاره سوم به عنوان یکی از فاکتورهای اصلی در سیاست‌های کلان جهانی و یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین چالش‌های جامعه انسانی روز به روز در حال افزایش هستند. جمهوری اسلامی ایران نیز دارای چالش‌های بسیاری بر سر مسئله محیط زیست با کشورهای همسایه می‌باشد و شرایط محیط زیست در ایران نامطلوب و فرابحرانی است و اگر شرایط ناهنجار زیست محیطی ادامه پیدا کند در آینده نزدیک ممکن است منجر به نزاع و درگیری بیشتر در منطقه شود. با توجه به ماهیت جهانی مشکلات زیست محیطی کمتر کشوری به تنهایی قادر به حل آنهاست و برای حل این بحران‌ها همکاری بصورت جمعی اجتناب ناپذیر شده‌است. این پژوهش با پذیرش مفروضه‌های روش علمی تجربی (تحلیل کمی و کیفی) می‌خواهد ابعاد چالش‌های زیست محیطی را با تاکید بر همسایگان غربی جمهوری اسلامی ایران توضیح داده و تاثیر آن را بر محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان غربی (ترکیه و عراق) تبیین نماید. بر این اساس این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که: مهم‌ترین چالش‌های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط

امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان غربی (ترکیه و عراق) طی سال های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۲ کدامند؟ در پاسخ این فرضیه مطرح شده است که: بحران آب، ریزگردها، تغییرات آب و هوایی و خشک شدن تالابها از مهم ترین چالش های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان طی سال های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۲ بوده اند. در قسمت اول مقاله به چارچوب نظری (امنیت زیست محیطی) پرداخته می شود. در قسمت دوم مهم ترین چالش های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان غربی (ترکیه و عراق) مورد بررسی قرار می گیرد.

پیشینه پژوهش و نوآوری

پیشینه موضوع تاثیر چالش های زیست محیطی بر محیط امنیتی ایران و همسایگان غربی را می توان در قالب کتاب ها و مقالات مختلف پیگیری نمود. تقی پور، هادی و تقی پور، عادل (۱۳۹۹) در کتاب امنیت و چالش های زیست محیطی در غرب آسیا، ایران و همسایگان به بررسی رابطه بین امنیت و محیط زیست در غرب آسیا با مرکزیت ایران و همسایگان، میزان تاثیرگذاری و تاثیرپذیری ایران در ایجاد معضلات زیست محیطی، بیان اصلی ترین معضلات و چالش های زیست محیطی مشترک میان ایران با همسایگان غرب آسیایی و پیامدهای بحران های زیست محیطی بر دیگر ابعاد امنیت در سطح ملی و منطقه ای پرداخته اند. رنجبرحیدری، وحید و جمشیدی، ابراهیم (۱۳۹۵) در مقاله ای تحت عنوان «بررسی مفهوم امنیت زیست محیطی با نگاهی به چالش های امنیت زیست محیطی ایران» به دنبال شناخت مهم ترین چالش های زیست محیطی ایران که به لحاظ حیاتی بودن از اولویت بیشتری برخوردارند بوده اند. یافته های پژوهش گویای توانایی امنیتی شدن هر یک از وضعیت های زیست محیطی، تخریب محیطی، از بین رفتن تنوع زیستی و تشدید روند بی مهری به محیط زیست در بخش های مختلف کشور است که تداوم آن در چند سال آینده کشور را با چالش های اقتصادی، سیاسی، امنیتی و اجتماعی پرهزینه روبه رو خواهد ساخت. جاجرمی، کاظم، پیشگوی فرد، زهرا و مهکویی، حجت (۱۳۹۲) در مقاله ای تحت عنوان «ارزیابی تهدیدات زیست محیطی در امنیت ملی ایران» به بررسی تهدیدات زیست محیطی بر امنیت ملی ایران پرداخته اند. نتایج تحقیقات آنها نشان داد که عواملی مانند آلودگی آب دریاها و رودخانه ها، تامین انرژی و دستیابی به آن، تغییرات آب و هوایی، خشکسالی، افزایش جمعیت و مهاجرت در امنیت ملی ایران تاثیرات قابل توجهی دارند و در صورت بی توجهی و نادیده گرفتن تهدیدات زیست محیطی، طبیعی و انسانی، این تهدیدات به عنوان عاملی در برهم زدن امنیت ملی و نظم عمومی جامعه خواهند بود. معدنی، جواد (۱۳۹۹) در مقاله «بحران های زیست محیطی در جنوب غرب آسیا با تاکید بر بحران آب» به بررسی شاخص های تعیین بحران آب، چرایی بحران آب در جنوب غرب آسیا، معرفی بحران های آبی جنوب غرب آسیا و همچنین مناقشه های حوضه های آبی در جنوب غرب آسیا پرداخته است. به عقیده نویسنده اکثر کشورهای واقع در جنوب غرب آسیا از کمبود آب رنج می برند و بحران آب به عنوان یکی از مهمترین چالش های آینده سیاسی جغرافیای جنوب غرب آسیا مطرح است.

ادبیات ذکر شده در بالا، هرچند مباحث ارزشمندی در قالب مسائل مربوط به چالش های زیست محیطی ایران و همسایگان هستند که قبلاً توسط پژوهشگران مختلف مطرح شده اند؛ اما در هیچ یک از آنها به موضوع تاثیر این چالش ها بر محیط امنیتی ایران و همسایگان غربی پرداخته نشده است. لذا تحقیق حاضر تلاشی است در این جهت و به شناخت مهمترین بحران های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط امنیتی ایران و همسایگان در بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۲ پرداخته است.

مبانی نظری: امنیت زیست محیطی

تاکنون نظریه های متعددی جهت توصیف، تبیین و پیش بینی مسائل امنیتی مطرح شده است که در خصوص امنیت ملی و امنیت بین المللی انگاره ها و پیش فرض های متمایزی را ارائه کرده اند و افق های جدید و نوینی

را در حوزه مطالعات امنیتی به وجود آورده‌اند. مکتب کپنهاگ یکی از نظریه‌هایی است که در دوران معاصر و بعد از پایان جنگ سرد در خصوص امنیت ارائه شده‌است. این نظریه با پدید آوردن مفاهیم و چشم‌اندازهای مدرن در حوزه مطالعات امنیتی با رویکرد سنتی مطالعات امنیتی دوران جنگ سرد تفاوت چشمگیری دارد. مکتب کپنهاگ برخلاف سنت‌گرایان که مبحث امنیت را به یک بخش خاص محدود می‌کردند، با نگرشی وسیع به مقوله امنیت، آن را نوع ویژه‌ای از سیاست می‌داند که قابل تقسیم به بخش‌های گوناگون است. این مکتب جهت مشخص شدن تهدیدات وجودی، امنیت را به پنج بخش نظامی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و زیست محیطی تقسیم می‌کند. (سازمند، ۱۳۹۲: ۵).

پیتر گلیک^۱ که در خصوص انواع مختلف مسائل امنیت زیست محیطی و ارتباط این مسائل با امنیت نظامی کار کرده‌است معتقد است در صورتی که تهدیدات علیه امنیت مسائل زیست محیطی و منابع را در برگیرد و این مسئله موجب رقابت و کشمکش‌های فزاینده و تنش میان گروه‌های ملی یا فروملی شود و کیفیت زندگی را کاهش دهد، می‌توان میان محیط زیست با امنیت ارتباط برقرار کرد. (Gleick, ۱۹۹۳: ۸۲). در دوران پس از جنگ سرد، محیط زیست تحت تاثیر شرایط به وجود آمده به عنوان دلیل بالقوه منازعات سیاسی سر برآورد و نتایج بین‌المللی تخریب محیط زیست، موفقیت ویژه‌ای در بازنگری مفهوم امنیت پیدا کردند و مفهوم امنیت طوری گسترش یافت که مخاطرات و تهدیدات زیست محیطی را نیز در بر گرفت. (مصلی نژاد، ۱۳۸۷: ۴۰). رابطه بین تغییرات زیست محیطی، اهمیت و تخریب محیط زیست به عنوان چالش‌های جدید نسبت به موضوع امنیت پس از پایان جنگ سرد اهمیت بیشتری پیدا کرده است. مفهوم امنیت زیست محیطی از نظر تاریخی با تعارضات زیست محیطی ناشی از تخریب محیط زیست در زمینه‌های استفاده بیش از حد از منابع تجدیدپذیر و آلودگی مرتبط بوده‌است و بر نقش کمبود منابع تجدیدپذیر مانند زمین‌های زراعی، جنگل‌ها، و ذخایر آب تمرکز نموده است. (Zurlini and Muller, ۲۰۰۸: ۱۳۵۱). امنیت زیست محیطی به عنوان مجموعه‌ای از مسائلی توصیف شده‌است که نقشی را که محیط زیست و منابع طبیعی می‌توانند در صلح و امنیت بازی کنند از جمله علل محیطی و محرک‌های درگیری، اثرات زیست محیطی منازعات، بهبود محیط زیست و ایجاد صلح پس از جنگ را در برمی‌گیرد. دامنه امنیت و ناامنی به هیچ وجه محدود به درگیری خشونت‌آمیز یا فقدان نیست، بلکه شامل ریشه‌های معیشت پایدار، سلامت و رفاه است. امنیت زیست محیطی مبنای منطقی سرمایه‌گذاری در مزایای زیست محیطی جهانی است و برای حفظ حیات زمین و اکوسیستم‌هایی که آب، غذا و هوای پاک تولید می‌کنند ضروری است. کاهش خطرات امنیت زیست محیطی اساساً به بهبود حکمرانی و تاب‌آوری اجتماعی در برابر استرس‌های منابع طبیعی بستگی دارد. در شرایط فقدان تعارض و در حضور حکمرانی باثبات و مؤثر می‌توان از محیط زیست بهتر محافظت کرد. (Ratner, ۲۰۱۸: ۲). در عرصه روابط بین‌الملل تلاش‌های صورت‌گرفته برای امنیتی کردن ارزش‌های زیست محیطی پیشینه و قدمت بسیار کوتاهی دارد و از زمان برگزاری کنفرانس ملل متحد درباره‌ی محیط زیست در سال ۱۹۷۲ بروز و ظهور یافته‌است. تاکنون تعاریف متعددی از امنیت زیست محیطی ارائه شده‌است که در ادامه به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

۱- امنیت زیست محیطی عبارت است از: وضعیتی که یک کشور یا یک منطقه از رهگذر مدیریت توانمند، حکمروایی باکفایت و بهره‌برداری پایدار از محیط زیست و منابع طبیعی به سوی ایجاد ثبات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و تضمین رفاه جمعیت خود گام‌های مؤثر و سودبخشی بردارد.

۲- امنیت زیست محیطی به معنای پاسداری از منافع حیاتی فرد، جامعه و محیط زیست در مقابل تهدیدات ناشی از برخورد‌های طبیعی و انسانی در محیط زیست است.

۳- امنیت زیست محیطی حفاظت از محیط طبیعی، منافع حیاتی شهروندان، جامعه و دولت از تاثیرات داخلی و خارجی ناشی از روندها و تهدیدات منفی در توسعه است که تهدیدکننده تنوع بشر، بقای نوع بشر، تنوع زیست محیطی و عملکرد پایدار زیست‌بوم می‌باشد. بر این اساس امنیت زیست محیطی از امنیت ملی غیر قابل

انفکاک است.

۴- امنیت زیست محیطی، ایمنی جمعی نسبی از مخاطرات و تهدیدات زیست محیطی با منشا فرایندهای انسانی و طبیعی ناشی از تضاد، جهالت، عدم مدیریت با منشا داخلی و در درون مرزهای ملی است.

۵- امنیت زیست محیطی، پوشش انسان و محیط است که نوسازی محیط زیست آسیب‌دیده از عملیات نظامی و بهبود شرایط کمبود منابع ناشی از فرسایش محیطی و تهدیدات بوم‌شناسی را در بر می‌گیرد و می‌تواند منجر به اختلالات و آشفتگی‌های اجتماعی و نزاع شود.

۶- امنیت زیست محیطی، حفاظت از محیط فیزیکی و ساختاری جامعه با وجود تامین نیازهای آن بدون کاهش ذخایر طبیعی است.

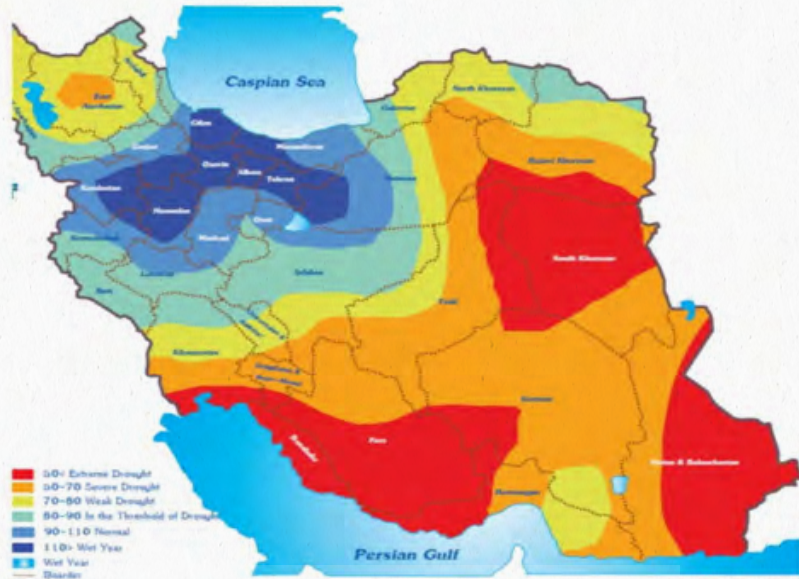
۷- امنیت زیست محیطی، رهایی از ناپایداری اجتماعی برخاسته از فرسایش محیط زیست است.

۸- امنیت زیست محیطی، چرخه منابع طبیعی در تولید و مواد پسماند برای طبیعت است به نحوی که موجب ارتقای ثبات اجتماعی می‌شود. (سازمند، ۱۳۹۲: ۷-۸).

طی یک‌سده گذشته ثبات محیط زیست و تعادل عوامل سازنده آن، برخاسته از پوشش‌های انسان در قالب جنگل‌زدایی، سدسازی، زه‌کشی تالاب‌ها، راه‌سازی، رشد و توسعه شهرها، تولید فزاینده انواع آلاینده‌ها و ده‌ها فعالیت دیگر با چالش‌های اساسی همراه گشته‌است. این چالش‌ها در جهان امروز در قالب تغییر الگوی بارش و تغییرات اقلیمی، گسترش فقر و امنیت غذایی، افزایش بسامد سیل و خشکسالی، افزایش کشمکش بر سر منابع کمیاب و بسیاری از مسائل اجتماعی، سیاسی و امنیتی در مقیاس خرد و کلان ظهور کرده‌اند. بر این اساس ثبات و پایداری حیات انسان با تهدیدات متفاوتی مواجه است به طوری که تمام واحدهای سیاسی و جوامع انسانی با نتایج و پیامدهای نابودی محیط زیست دست و پنجه نرم می‌کنند. جوامع انسانی و واحدهای سیاسی، وابسته به بنیادهای زیستی و منابع طبیعی، آسیب‌پذیری وسیع‌تری دارند. (Brown, 2008: 45). این در حالی است که در استراتژی‌های امنیتی، بشردوستانه یا توسعه‌ای نگرانی‌های زیست محیطی به میزانی بسیار اندک مورد توجه قرار گرفته‌اند و همچنین در رابطه با تلاش‌های مربوط به حمایت از محیط زیست همراهی و هماهنگی جهانی وجود ندارد و اغلب کوشش‌ها در ایجاد ساختارهای حکومتی برای رفع چالش‌های تخریب محیط زیست جهانی به شکلی تاثیرگذار جنگل‌زدایی، تغییر اقلیمی و بیابان‌زایی را مورد خطاب قرار نداده‌اند. در سال ۱۹۹۰ و با پایان جنگ سرد به پژوهش‌های حوزه امنیت بین‌الملل، بعد جدیدی افزوده شد. امنیت زیست محیطی به عنوان یکی از سویه‌های امنیت ملی، تهدیدات ناشی از روندهای زیست محیطی که متوجه جوامع، ملت‌ها و افراد می‌باشد را مورد بررسی قرار می‌دهد. بر همین اساس منابع طبیعی و تاثیر این منابع در ایجاد و گسترش کشمکش، صلح و کنش متقابل محیط زیست در کانون مطالعه امنیت زیست محیطی قرار می‌گیرند. آثاری که در خصوص امنیت و مطالعات امنیتی وجود دارد، بسیار متنوع‌اند و مسائل زیست محیطی در حوزه مطالعات امنیتی اهمیت فراوانی دارند. کمبودهای زیست محیطی ممکن است منجر به ایجاد بی‌ثباتی و منازعات گسترده شوند. (کاویانی راد، ۱۳۹۷: ۲۰-۲۱).

یافته‌های پژوهش بحران آب

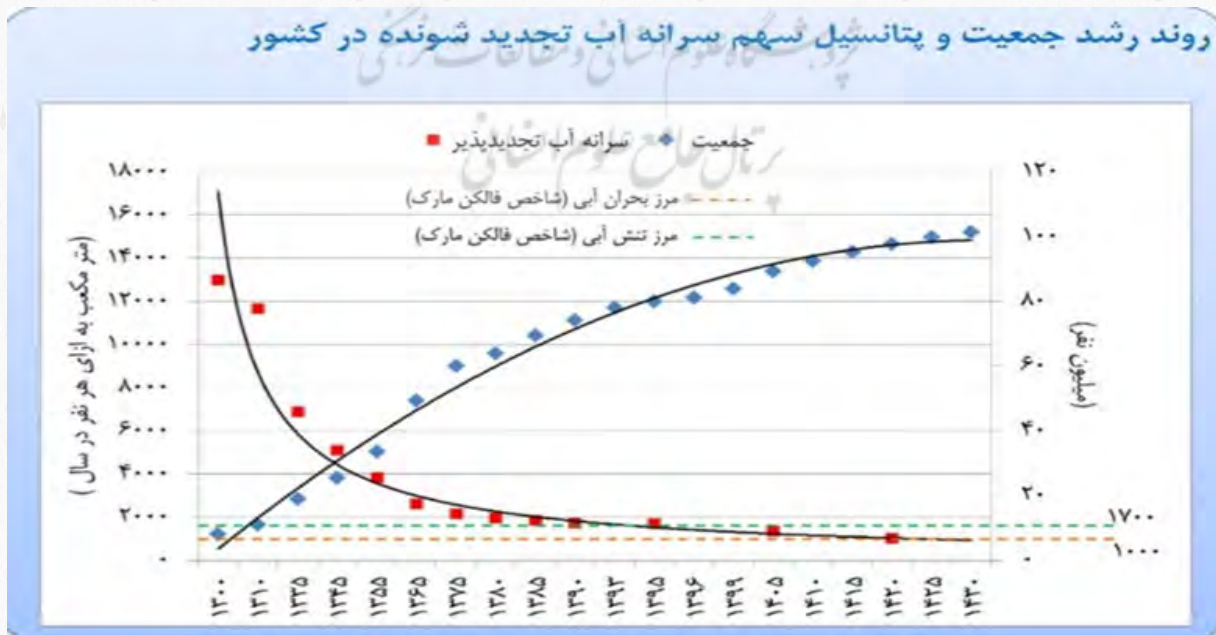
امروزه کمبود منابع آبی به ویژه آب آشامیدنی زمینه شکل‌گیری بسیاری از بحران‌ها را در کشورها فراهم کرده‌است. ایران یکی از کشورهایی است که بحران آب در آن بیش از کشورهای دیگر خود را نشان داده‌است. در دهه‌های اخیر منابع آب ایران به وضعیت هشدار رسیده‌است، به طوری که بسیاری از کارشناسان ایران را کشوری با بحران شدید آب می‌دانند. (Talebi, 2023: 23).

تصویر ۱. نقشه خشکسالی ایران

(Azari and Zarrineh, 2014: 44)

آب در جهان امروز به موضوعی تاثیرگذار در روند روابط منطقه‌ای و تعاملات و تنازعات روابط میان کشورهای همسایه و مسئله‌ای تعیین کننده در روابط بین الملل تبدیل شده است. ایران دارای ۱۵ مرز مشترک خشکی و آبی می باشد. حجم آب های ورودی به ایران بین ۴ تا ۹ میلیارد متر مکعب و حجم آب های خروجی از رودخانه های مرزی کشور حدود ۱۰ میلیارد متر مکعب برآورد شده است. همین عوامل سبب شده اند وضعیت آب در ایران بحرانی شود و نمود این وضعیت را در کم آب شدن و در بسیاری از موارد خشک شدن رودخانه ها، دریاچه های داخلی و تالاب های ایران شاهد هستیم. (تقی پور و تقی پور، ۱۳۹۹: ۹۰)

تصویر ۲. روند رشد جمعیت و پتانسیل سهم سرانه آب تجدید شونده در کشور

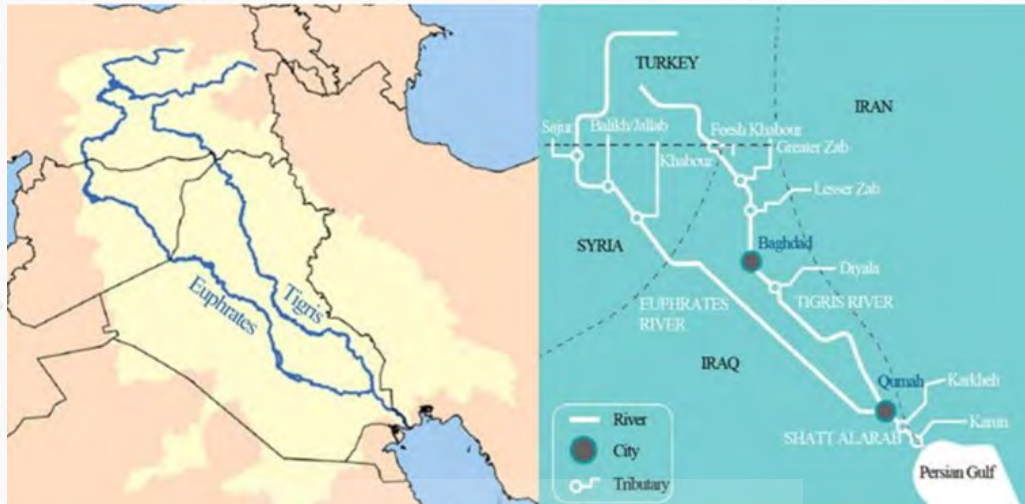
(ایرنا، ۱۴۰۱)

ایران همواره بر سر مدیریت منابع آب مشترک خود با کشورهای همسایه اختلاف داشته‌است. سیاست خارجی ایران در قبال تمام همسایگان زمینی این کشور، سیاست دوستی و برادری می‌باشد. کشور عراق به علت اشتراکات مذهبی، پس از سقوط صدام به یکی از اصلی‌ترین متحدان ایران در منطقه تبدیل شده‌است. ترکیه نیز روابط سیاسی قابل قبولی با ایران دارد و در سال‌های اخیر سطح مبادلات اقتصادی بین ایران و ترکیه افزایش داشته‌است. (دهشیری و حکمت آرا، ۱۳۹۷: ۵۹۷-۵۹۸).

کشورهای ایران و عراق از نظر موقعیت جغرافیایی هر دو در منطقه غرب آسیا قرار گرفته‌اند و با توجه به عوامل طبیعی، غیر طبیعی، تغییر اقلیم و رشد جمعیت با بحران آب روبه‌رو هستند. در حوضه آبریز مشترک میان دو کشور، ایران از موقعیت بالادستی برخوردار است و عراق به منابع آب ورودی از ایران وابسته‌است. (Kavianirad, ۲۰۲۳: ۷۳). بحران آب و خشکسالی در عراق موجب خشک شدن دریاچه‌ها و پایین آمدن سطح رودخانه‌ها شده‌است. اقداماتی مانند توقف جریان آب به سمت عراق، تغییر جهت جریان آب و احداث سد در مناطق مرزی غرب عراق توسط ایران به‌ویژه در فصل تابستان، مشکلات فراوانی را برای مردم عراق در پی داشته‌است و واکنش‌های متعددی را از سوی آن‌ها به همراه داشته‌است. (Kavianirad, ۲۰۲۳: ۸۲). علی‌رغم رعایت ۱۳ پروتکل بین‌المللی در مهار آب رودهای مرزی کشور و رهاسازی کامل حبابه زیست محیطی این رودخانه‌ها وزارت منابع آب عراق در قالب یک بیانیه اعتراضی در سال ۱۳۹۹ بر قطع آب رود سیروان که جهت طرح‌های آبیاری به کرمانشاه و سرپل‌ذهاب هدایت می‌شود و نیز آب رودهای زاب که بخشی از آب این رود به دریاچه ارومیه هدایت می‌شود تاکید کرد و این اقدامات را خلاف قوانین بین‌المللی دانست زیرا بر اساس این قوانین، کشورها اجازه ندارند مسیر رودخانه‌های مشترک با سایر کشورها را تغییر دهند. در این بیانیه اشاره شده‌است که پایش میدانی رود سیروان و ورودی‌های سدهای دوکان و دربندیخان نشان می‌دهند که حجم آب ورودی از ایران از ۴۵ متر مکعب در ثانیه به ۷ متر مکعب در ثانیه کاهش پیدا کرده‌است و ذخایر این دو سد را تحت تاثیر جدی قرار داده‌است. این امر تامین آب دجله و جنوب عراق را با آسیب مواجه کرده‌است و سبب شده‌است ذخایر آبی سدهای حمیرین دربندیخان و سد دوکان کاهش یابد. وزارت منابع آبی دولت ایالت کردستان نیز در چند سال اخیر خبر از قطع آب رودخانه‌های زاگرس و سیروان توسط ایران برای سومین سال پیاپی داده بود. کارشناسان عراقی معتقدند که دلیل افزایش شوری شط‌العرب انحراف آب سرشاخه‌های کرخه و کارون توسط ایران بوده‌است. (صدرانیا و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۱).

روابط ایران و ترکیه به مثابه دو فضای جغرافیایی مهم و تاثیرگذار در منطقه غرب آسیا تحت تاثیر عوامل زیست محیطی متعددی قرار دارد که از جمله اساسی‌ترین آن‌ها می‌توان به منابع آب اشاره کرد. قرار گرفتن این دو کشور در منطقه خشک و نیمه‌خشک جهان منجر به ایجاد چالش‌هایی برای هر دو بازیگر شده‌است. ترکیه که در اعمال فشارهای آبی به کشورهای همسایه خود سابقه‌ای طولانی دارد، پروژه‌ها و طرح‌های صنعتی و کشاورزی مختلفی را ایجاد کرده‌است و این امر سبب شده‌است در ایران مشکلات ناشی از آب ایجاد شود. (جان پرور و عباسی، ۱۳۹۹: ۴۷-۴۸). میزان بارش کم باران، کمبود آب شیرین، افزایش بی‌رویه جمعیت و نیاز روزافزون به منابع آب شیرین، روابط سیاسی ایران و ترکیه را که در مناطق خشک و نیمه‌خشک کره زمین واقع شده‌اند و دارای حوضه‌های آبریز مشترک هستند، دچار بحران نموده‌است. یکی از اختلافاتی که میان ایران و ترکیه در زمینه تخصیص منابع آبی جهت کشاورزی، شهرنشینی و صنعت وجود دارد به بروز مشکلات منطقه‌ای در شمال غرب ایران مربوط می‌شود. برای مثال منطقه مغان - پارس آباد به عنوان یکی از مراکز مهم کشاورزی در کشور که به علت شرایط طبیعی جمعیت زیادی دارد، در امور کشاورزی با کمبود منابع آب روبه‌رو می‌باشد و منازعات آبی رودخانه ارس یکی از عمده‌ترین دلایل آن است. آلودگی، فقدان رژیم حقوقی مناسب برای رودخانه، عدم لایروبی و بهره‌برداری بیش از حد از آن در کشورهای بالادست موجب ایجاد اختلال در کشاورزی منطقه شده‌است (جان پرور و عباسی، ۱۳۹۹: ۵۳-۵۵). کشورهای ترکیه، عراق، ایران و سوریه تشکیل دهنده ۹۹ درصد مساحت حوضه دجله و فرات هستند. موقعیت بالادستی ترکیه، امکان اجرای پروژه‌های بزرگ آبی مانند پروژه

گاپ را داده‌است که این امر موجب فشار بر روی کشورهای پایین‌دست و به ویژه ایران شده‌است و ایران به عنوان یکی از آسیب‌دیدگان مهم عدم رعایت حقایق دجله و فرات می‌باشد. (تقی‌پور و تقی‌پور، ۱۳۹۹: ۱۷۵).

تصویر ۳. نقشه رودخانه‌های دجله و فرات
(Al-Ansari, 2016: 145)

بهره‌برداری به وسیله کشورهای بالادست در طرح‌های مشترک مانند طرح ایغدر ترکیه از طرفی سبب شده‌است در میزان بهره‌برداری کشورهای پایین‌دست، عدم تعادل ایجاد شود و از سوی دیگر موجب ایجاد اختلالات اساسی در اجرای طرح‌های مشترک بهره‌برداری در کشورهای پایین‌دست مانند ایران شده‌است. در سال‌های گذشته سیر تزیادی مکان‌یابی طرح‌های صنعتی کشورهای هم‌جوار رودخانه ارس از یک طرف و افزایش جمعیت در حواشی رودخانه از طرف دیگر، موجب افزایش بیش از پیش میزان بهره‌برداری و استفاده از منابع آب رود ارس و شعبه‌های تغذیه کننده آن به ویژه در کشورهای بالادست شده‌است. این امر موجب شده‌است برداشت بیشتر از حقایق که برای هر یک از کشورها در نظر گرفته شده‌است؛ تقویت شود و زمینه منازعات میان کشورهای این سیستم رودخانه‌ای افزایش پیدا کند. در حال حاضر در ایران دشت‌های حاصلخیز و وسیع پارس‌آباد مغان و اردبیل و دیگر مناطق و تجمع جمعیتی در این مناطق که در حاشیه مرزها زندگی می‌کنند با کمبود آب در امور کشاورزی مواجه هستند. در رودخانه ارس به دلیل لایروبی نامناسب و پر شدن قسمت‌های زیادی از مسیر رودخانه توسط رسوبات فراوان و گل‌ولای و عدم ترمیم دیواره‌های آن میزان بهره‌وری از آب در منطقه به پایین‌ترین حد خود رسیده‌است. ترکیه از طریق پروژه‌های عظیم از جمله پروژه گاپ به شکل غیرمستقیم موجب بروز چالش‌های زیست محیطی از جمله خشکسالی در ایران، عراق و سوریه شده‌است. از سال ۲۰۰۳ تا سال ۲۰۲۰ ترکیه حدود ۵۸۵ سد بر روی رودخانه‌هایش احداث کرده‌است. سدسازی‌های ترکیه موجب نابودی انواع پرندگان مهاجر و گونه‌های آبزیان و از بین رفتن کشاورزی در ایران و در نهایت به خطر افتادن امنیت انسانی و زیست محیطی شده‌است. (جان پرور و عباسی، ۱۳۹۹: ۵۰-۵۴).

پدیده ریزگردها

پدیده ریزگردها در منطقه غرب آسیا به دلیل شرایط اقلیمی و تشدید پدیده خشکسالی، به بحرانی منطقه‌ای و حتی فرامنطقه‌ای تبدیل شده‌است. ایران و کشورهای منطقه غرب آسیا در کمربند خشک جهان واقع شده‌اند و ایران به دلیل شرایط جغرافیایی و اقلیمی مستعد رخداد طوفان گرد و غبار است. (کامیابی و خیرالدین، ۱۳۹۹: ۸۲). ایران، عراق، قسمت جنوبی ترکیه، عربستان سعودی، کویت، اردن و سوریه منشأ اصلی گرد و غبارند. این کشورها در کمربند غباری قرار گرفته‌اند و دارای آب و هوای خشک و نیمه‌خشک هستند. بحران ریزگردها به عنوان یکی

از خطرناک‌ترین تهدیدات زیست محیطی، با کاهش رشد اقتصادی و نابودی زمین‌های کشاورزی تاثیر بسیار مخربی بر حیات اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی انسان‌ها در بسیاری از کشورهای منطقه غرب آسیا از جمله ایران و عراق داشته‌است و تهدیدکننده سلامت و آسایش آنها بوده‌است. (Sowers and Weinthal, ۲۰۱۰: ۱۲). خشکسالی، کاهش رطوبت هوا، ورود گرد و غبار از کشورهای همسایه، بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی و منابع آبی، سرعت و جهت باد و خشک شدن تالاب‌ها از مهم‌ترین دلایل این بحران هستند. گرد و غباری که در بیشتر نقاط و استان‌های ایران رخ می‌دهد؛ دارای دو منشأ داخلی و خارجی است. در بین منشأ خارجی، عراق دارای بیشترین میزان تولید گرد و غبار بوده‌است. (کامیابی و خیرالدین، ۱۳۹۹: ۱۰۲).

تصویر ۴. منشأ خارجی گرد و غبارها در ایران (خبرآنلاین، ۱۴۰۱)

هجوم ریزگردها از طرف کشورهای همسایه به ایران سبب شده‌است مشکلات انسانی و زیست محیطی بسیاری ایجاد شوند. خطرات ریزگردها پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی بسیاری به دنبال داشته‌است. شدت و گستردگی این پدیده روندی افزایشی داشته و مشکلات بسیاری را برای استان‌های غربی و جنوبی ایران ایجاد کرده‌است. ایران در مقایسه با سایر بازیگران منطقه‌ای در زمینه پدیده ریزگردها دچار آسیب‌های بیشتری شده‌است؛ به گونه‌ای که در جهان امروز موضوع ریزگردها تبدیل به یکی از مهم‌ترین مباحث امنیتی و زیست محیطی کشور شده‌است. (نقی پور و تقی پور، ۱۳۹۹: ۹۷-۹۸).

عراق به عنوان یکی از مهم‌ترین مناطقی شناخته شده‌است که در تولید گرد و غبار در منطقه غرب آسیا تاثیری اساسی داشته‌است و پیامدهای ریزگردهای آن، کشورهای منطقه غرب آسیا و ایران به ویژه قسمت غرب و جنوب غرب کشور را به شدت تحت تاثیر قرار داده‌است. (حاجی یوسفی و عمو کاظمی، ۱۳۹۷: ۴۸). به دلایل طبیعی و دخالت عوامل انسانی، زمین‌های باتلاقی بین دو رودخانه دجله و فرات در حال خشک شدن هستند و همین عامل موجب تبدیل شدن این زمین‌ها به یکی از کانون‌های اصلی ریزگردها در این کشور شده‌است. نواحی ایجاد ریزگردها در بخش شمال و شمال غرب عراق قرار گرفته‌اند. در سال‌های اخیر در کشور عراق روند گرد و غبار رو به افزایش و میزان بارندگی رو به کاهش بوده‌است. بیشتر بادهای جهت جنوب شرقی و شمال غربی را دارند و ایران نیز با قرار گرفتن در جهت وزش این بادهای چهار گرد و غبارهای فراوانی شده‌است. (حیدرزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۳). رودخانه‌های دجله و فرات تأمین‌کننده بیش از ۸۵ درصد از آب شیرین مصرفی عراق هستند. سدسازی‌های متعدد ترکیه سبب بروز خشکسالی در عراق شده‌است. احداث سد آتاتورک توسط ترکیه، سبب خشک شدن نواحی جنوبی عراق و نابودی بیش از ۶ میلیون هکتار از کشتزارهای این کشور شده‌است. جهت‌گیری شرقی- غربی بادهای موجود در این منطقه، سبب تشکیل کانون‌های ریزگرد و درگیر شدن ایران با این پدیده شده‌است. دیدگاه ترکیه مبنی بر استفاده دلخواه از آب، سبب استفاده این کشور از امتیاز دارا بودن

سرچشمه‌های رودخانه‌های دجله و فرات در راستای تبدیل به نیرویی مسلط در غرب آسیا شده‌است. به همین دلیل این کشور در پشت سدهای احداثی خود، آب را ذخیره کرده و از آن استفاده ابزاری نموده‌است. احداث این سدها موجب ایجاد بحران‌های زیست محیطی به ویژه تشکیل کانون‌های ریزگرد در کشورهای همجوار ترکیه از جمله ایران شده‌است. موضوع سدسازی‌های ترکیه بر روی رودخانه‌های دجله و فرات در چند سال گذشته و تاثیرات منفی آن در تشدید پدیده ریزگردها در کشورهای منطقه به ویژه ایران در اخبار محیط زیست کشور، سهم قابل توجهی را به خود اختصاص داده‌است. (ذکی و فاتح، ۱۳۹۷: ۸۲). عراق با ۱۳ میلیون هکتار کانون تولید گرد و غبار، یکی از مناطق تولید کننده گرد و غبار در منطقه به شمار می‌رود که عوارض گرد و غبار این کشور، ایران را به شدت تحت تاثیر قرار داده‌است و موجب آلودگی استان‌های غربی ایران از جمله کرمانشاه، خوزستان و ایلام شده‌است. (سازمند و امامی‌فر، ۱۳۹۸: ۱۱۸).

ایران به دلایلی همچون موقعیت جغرافیایی، جایگاه پایین‌دستی در ارتباط با رودخانه‌های دجله و فرات و عدم اولویت موضوعات زیست محیطی در میان همسایگان در مقایسه با سایر کشورهای منطقه بیشترین آسیب را از بحران ریزگردها متحمل شده‌است. این امر موجب تهدید حیات محیط زیست ایران به ویژه استان خوزستان شده‌است. (ذکی و فاتح، ۱۳۹۷: ۸۶-۸۷). این پدیده برای جامعه ایران پیامدهای اقتصادی، بهداشتی و زیست محیطی بسیاری داشته‌است. در چند سال اخیر آلودگی ناشی از گرد و غبار استان‌های غربی و جنوب غربی با افزایش وسعت و شدت به صورت موردی، موجب بحرانی شدن هوای سایر استان‌های ایران شده‌است. در طی یک دهه گذشته، گرد و غبار نتایج اقتصادی اجتماعی مخربی برای استان‌های متاثر در ایران داشته‌است. بیکاری یا کاهش درآمد در مشاغل مختلف شهری و روستایی، تشدید روند مهاجرت افراد به ویژه اقشار نخبه و متخصص از مناطق متاثر از گرد و غبار، رکود گردشگری، کاهش تولید محصولات کشاورزی، کاهش کارایی فردی و اجتماعی، اختلال در حمل‌ونقل هوایی و امنیت پروازها، تعطیلی مراکز تفریحی، آموزشی و ... نمونه‌های بارزی از آثار مخرب طوفان‌های گرد و غبار در استان‌های متاثر از این بحران در دهه اخیر بوده‌اند که سبب تهدید امنیت کشور شده‌اند. بحران ریزگردها پیامدهایی از جمله از بین رفتن فرصت‌های شغلی، افزایش هزینه لایروبی، کوتاه شدن زمان ادارات و تعطیلی‌های اجباری در برخی از شهرهای کشور را به دنبال داشته‌است. همچنین جلوه نامناسب شهرها، هوای آلوده و تعطیلی پروژه‌های تولیدی، خدماتی و اقتصادی از دیگر مشکلات ناشی از این پدیده به شمار می‌روند. (حیدرزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۵-۴۶). طوفان‌های گرد و غبار با ایجاد اختلال در زندگی عادی شهروندان و تهدید اراضی کشاورزی و صنعتی به یک تهدید جدی زیست محیطی تبدیل شده و واکنش افکار عمومی را به همراه داشته‌است. بر این اساس این بحران‌ها را می‌توان به عنوان تهدیدی بالقوه برای امنیت ملی و زیست محیطی در منطقه غرب آسیا تلقی کرد. واقعیت آن است که وقوع طوفان‌های گرد و غبار سبب به چالش کشیده شدن کارآمدی نظام شده و نشان داده‌است که بالقوه توان تهدید امنیت حکومت و برانگیختن شورش‌های خیابانی را دارد. ریزگردها در منطقه غرب آسیا به ویژه در کشورهای پایین‌دست مانند عراق و ایران با گذر از بحران زیست محیطی به بحران امنیتی تبدیل شده‌اند. (اسماعیلی و هاشمی، ۱۴۰۲: ۳۲۹-۳۳۰).

تغییرات آب و هوایی

دگرگونی‌های اقلیمی و گرمایش جهانی یکی از مهم‌ترین تهدیدات در قرن بیست و یکم به شمار می‌روند. تغییرات اقلیمی سبب شده‌اند رطوبت خاک در کمربند گرد و غبار نیمکره شمالی زمین کاهش یابد. این کاهش رطوبت در کنار وقوع خشکسالی‌های طولانی‌مدت و کاهش نزولات جوی، سبب افزایش طوفان‌های گرد و غبار شده‌است. واقع شدن ایران در منطقه خشک و نیمه‌خشک جهان و دگرگونی‌های اقلیمی موثر بر تغییر الگوهای بارشی کشور سبب مواجه شدن کشور با تغییرات بسیاری در میزان نزولات جوی و کمبود در حجم و ذخیره منابع آبی سطحی و زیرزمینی شده‌است. بروز این شرایط در ایران و همسایگان غربی موجب وابستگی این کشورها

برای تامین نیاز آبی خود به منابع آبی قابل دسترس از همسایگان شده است. کشورهای همسایه از جمله ترکیه نیز جهت مقابله با آثار منفی تغییرات اقلیمی در بخش منابع آب فرامرزی اقدام به گسترش طرح‌های زیرساختی خود کرده‌اند. این وضعیت سبب چالش در امنیت آبی کشور وابسته به دلیل کاهش آب‌های ورودی از رودخانه‌های مشترک شده است. تغییر در الگوهای بارشی مانند افزایش بارش‌های شدید و ناگهانی، کاهش بارش برف و باران با تغییرات فصلی در بارش‌ها یکی از شاخص‌های بروز تغییر اقلیم در ایران می باشد و حوزه‌ها و منابع آبی، به شدت به شرایط اقلیمی منطقه وابسته‌اند. در سال ۲۰۱۰ خشکسالی، گرم شدن هوا و تغییرات اقلیمی منجر به کاهش ۱۱۴ میلیارد متر مکعب آب شیرین رودخانه‌های دجله و فرات که تامین کننده بیش از ۸۰ درصد آب شیرین عراق هستند شده است. با توجه به پیامدهای اجتماعی تغییرات اقلیمی در ایران، سرعت بهره‌برداری بی رویه از منابع آب زیرزمینی در این کشور سه برابر افزایش یافته است. تغییر اقلیم در منطقه غرب آسیا سبب تشدید دسترسی نابرابر به منابع آب شیرین شده است. تشدید کم‌آبی و افزایش خشکسالی، بیابان‌زایی، گرمایش جهانی، بالا آمدن سطح آب دریاها، از بین رفتن پوشش گیاهی و پدیده ریزگردها از نمودهای تغییر اقلیم به شمار می‌روند. در مناطق خشک و نیمه‌خشک غرب آسیا، پدیده مخرب فرسایش بادی و بیابان‌زایی از مهم‌ترین بحران‌های زیست محیطی هستند که سبب وقوع طوفان‌های گرد و غبار شده‌اند. (Yanga, ۲۰۱۱: ۸). تغییرات آب و هوایی که یکی از تهدیدات سرچشمه گرفته از مسائل زیست محیطی هستند؛ امنیت ملی ایران را تحت تاثیر قرار داده‌اند. با توجه به تحت فشار قرار گرفتن منابع آب موجود در منطقه غرب آسیا، تغییرات آب و هوایی سبب کاهش بارندگی، افزایش دما و تشدید مشکلات موجود شده‌اند. کمبود میزان آب برای تخصیص کشورها، روابط بین آنها را پیچیده و هرگونه مذاکره برای موافقت‌نامه‌های جدید را دشوار نموده است. تغییرات اقلیمی و کاهش آب شیرین سبب شده است در حوضه‌های مشترک آبی استفاده ابزاری کشورهای فرادستی از جمله ترکیه از آب افزایش یابد و این کشورها با آگاهی از پیامدهایی که کاهش حقابه برای کشورهای پایین دست در حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و امنیتی به وجود می‌آورد؛ از آب به عنوان اهرم فشاری بر تصمیمات سیاستگذاران این کشورها جهت تاثیر بر تصمیمات آنها در راستای اهداف خود استفاده کرده‌اند. (معارف وند، ۱۳۹۷: ۳۰۴).

خشک شدن تالاب‌ها

طی یک دهه اخیر رقابت بر سر آب در منطقه بین‌النهرین، به عنوان یکی از کم‌آب‌ترین مناطق جهان افزایش چشمگیری داشته است. رودخانه‌های دجله و فرات تامین کننده عمده آب تالاب‌های این منطقه می‌باشند. امروزه در تالاب‌ها و دریاچه‌های مهم کشور با پدیده خشکسالی و کمبود تدریجی آب مواجه هستیم. تالاب هورالهویزه/ هورالعظیم از جمله تالاب‌های مهم ایجادکننده مشکلات و تهدیدات امنیتی در ایران در سال‌های اخیر به شمار می‌رود. این تالاب که در ایران به دلیل مجاورت با شهر هویزه تالاب هورالهویزه نامیده می‌شود؛ میان عراق و ایران قرار گرفته است. عراق دربرگیرنده دو سوم و ایران دربرگیرنده یک سوم از مساحت این تالاب می‌باشد. این تالاب میان دو شهرستان هویزه و دشت آزادگان واقع شده است. تالاب هورالعظیم از رودخانه‌های دجله، فرات و کرخه تغذیه می‌شود. تالاب هورالعظیم به عنوان بخشی از تالاب دائمی آب شیرین در بین‌النهرین سفلی از شمال در محدوده ۳۱ درجه و ۴۷ دقیقه در نزدیکی روستای سوله و از قسمت جنوب در عرض جغرافیایی ۴۱ درجه قرار دارد. رودخانه دجله در عراق و کرخه در ایران مهم‌ترین منابع تامین آب این تالاب می‌باشند. (وطن‌فدا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲). اقدامات کشورهای همسایه سبب خشک شدن تالاب هورالعظیم شده است. این کشورها سبب کاهش شدید ورودی آب به این تالاب شده‌اند و نمی‌توان نقش کشورهایمانند ترکیه و عراق را در این خصوص نادیده گرفت. کارشناسان بر این باوراند که خشک شدن تالاب‌ها سالانه ۱۶ میلیون دلار خسارت به کشور وارد می‌کند. عواملی همچون برداشت آب، سدسازی‌های صورت گرفته بر روی رودخانه‌های تغذیه کننده تالاب و ورود پساب در بالادست در فرایند تخریب و انهدام تالاب، تاثیر قابل توجهی داشته‌اند. احداث

سد در بالادست رودخانه و اکتشاف نفت سبب خشک شدن بخش عظیمی از این تالاب شده است. وخامت شرایط و اوضاع تالاب هورالعظیم سبب شد مردمان بومی که حیاتشان وابسته به حیات این تالاب است؛ طی ارسال نامه‌ای به دبیرکل سازمان ملل متحد با اشاره به آثار زیانبار ساخت و ساز سد در محیط تالاب خواستار رسیدگی و واکنش فوری به آن شوند. (امین زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۱-۲۰۴).

در سال‌های اخیر اقداماتی که توسط عراق به منظور تبدیل زمین‌های کشاورزی صورت گرفته است؛ با ممانعت از ورود جریان آب رودخانه‌های دجله و فرات به هورالعظیم و انحراف جریان آب این رودخانه‌ها قبل از رسیدن به این تالاب با احداث کانال‌ها و رودخانه‌های عظیم سبب هدایت جریان آب باقی‌مانده در رودخانه‌های دجله و فرات به سمت اراضی قابل کشت شده‌اند. ایران نیز جهت آبیاری زمین‌های کشاورزی و ورود زه‌آب‌های آن به تالاب با بهره‌برداری از آب رودخانه‌های ورودی به این تالاب آسیب زده است. در سال‌های اخیر اوج تخریب‌ها در تالاب ناشی از اکتشافات نفت و استقرار دکل‌های حفاری در منطقه و آثار سد کرخه به عنوان یک سد بالادستی بوده است. تسلط داعش بر منابع آبی عراق سبب خشک شدن زمین‌های کشاورزی و تالاب‌ها شده است. جلوگیری داعش از ورود آب رودخانه فرات به مرکز عراق سبب خشک شدن بخش‌های بزرگی از تالاب هورالهویزه و فراهم شدن نواحی بسیار گسترده تولید ریزگرد شده و ایران را نیز تحت تاثیر قرار داده است. (بنی حبیب و همکاران، ۱۳۹۵: ۶-۷).

ترکیه با احداث سد ایلیسو بر روی رود دجله و سد آتاتورک روی رود فرات به عنوان منبع مهم تغذیه تالاب هورالعظیم که ظرفیت آن سه برابر سد کرخه می‌باشد؛ سطح آب را کاهش داده و این امر تاثیر مخربی بر روی تالاب هورالعظیم به عنوان تالاب تغذیه‌کننده از این رود داشته است. ذخیره آب تالاب هورالعظیم به دلیل ممانعت ترکیه از ورود دجله و فرات به عراق کاهش یافته و یک فاجعه زیست محیطی در منطقه جنوب غرب ایران شکل گرفته است که سبب از دست دادن کارکرد تالاب هورالعظیم و ایجاد بحران ریزگردها در ایران شده است. اجرای پروژه گاپ توسط ترکیه که موجب ذخیره شدن ۱۷ میلیارد متر مکعب از آب رودخانه دجله و ۹۵ میلیارد متر مکعب از آب رودخانه فرات شد؛ در خشک شدن تالاب هورالعظیم بیشترین تاثیر را داشته است. احداث سد توسط ترکیه بر روی رودخانه‌های دجله و فرات سبب شد تا عراق برای تامین آب مورد نیاز خود اقدام به حفر چاه‌های عمیق در اطراف این رودها کند. کاهش رطوبت و افزایش خشکی تالاب‌ها پیامد حفر این چاه‌ها بود. احداث سد در مسیر سیلاب و عدم تامین حقایق تالاب‌ها موجب شده است تالاب هورالعظیم حالت طبیعی خود را در برخی از مناطق خوزستان از دست بدهد و تبدیل به کانون گرد و غبار شود. (جان پرور و عباسی، ۱۳۹۹: ۴۸).

نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر سعی شد به مهم‌ترین چالش‌های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط امنیتی ایران و همسایگان غربی (ترکیه و عراق) با بهره‌گیری از چارچوب نظری امنیت زیست محیطی پرداخته شود. همانطور که آمد؛ بحران‌هایی مانند کمبود آب، ریزگردها، تغییرات اقلیمی و خشک شدن تالاب‌ها از مهم‌ترین چالش‌های زیست محیطی تاثیرگذار بر محیط امنیتی ایران و همسایگان غربی در بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۲ بوده‌اند. امنیت به عنوان یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین نیازهای هر جامعه با مسئله زیست محیطی گره خورده است؛ به گونه‌ای که امنیت زیست محیطی در تئوری‌های جدید امنیتی در تعیین سطح امنیت در منطقه و جهان یکی از شروط اصلی به شمار می‌رود و مباحث محیط زیست و امنیت تشکیل‌دهنده بخشی از ساختار بزرگ‌تر ژئوپلیتیک می‌باشند. امنیت ملی اغلب تحت تاثیر امنیت زیست محیطی و آب و هوایی قرار گرفته است و تحولات زیست محیطی برای تمام کشورها به ویژه کشورهای در حال توسعه به عنوان تهدیدی برای امنیت ملی از بعد داخلی و خارجی به شمار می‌روند. در جهان امروز فجایع و بحران‌های زیست محیطی به مسئله مهم امنیتی در سطح ملی، منطقه‌ای و حتی جهانی تبدیل شده‌اند. این بحران‌ها به عنوان مسائل نوظهور طبیعی برای ایران و همسایگان غربی تهدید جدی ایجاد کرده‌اند زیرا بحران‌های زیست محیطی را نمی‌توان صرفاً به کشورهای

که با این بحران درگیر هستند؛ تقلیل داد و قرار گرفتن نظام بین‌الملل در چرخه بسیار پیچیده و وابسته سبب شده‌است که تغییر کوچک در یک بخش موجب تحولاتی عظیم در سایر بخش‌ها شود. ایران نیز به واسطه خصوصیات منحصر به فرد سرزمینی و موقعیت جغرافیایی خود در رابطه با پیامدها و اثرات بحران‌های زیست محیطی بسیار اثرگذار و اثرپذیر است و از نظر جغرافیایی بسیاری از مشکلات زیست محیطی در نزدیکی مرزهای ایران با کشورهای همسایه قرار گرفته‌اند. بر اساس چارچوب نظری امنیت زیست محیطی کشورهای هم‌جوار و نزدیک از نظر جغرافیایی دارای الگوهای امنیتی مشابهی می‌باشند و اغلب کشورهای حاضر در یک منطقه، تحت تاثیر یکدیگر قرار دارند. این مسئله در مورد اغلب چالش‌های زیست محیطی صدق می‌کند. اغلب چالش‌ها و معضلات زیست محیطی کشورهای نزدیک و هم‌جوار را با خود درگیر کرده‌است و بصورت مستقیم یا غیر مستقیم، منجر به تهدید امنیت این کشورها شده‌است. امنیت به عنوان موضوعی چندبعدی وابسته به متغیرهای مختلفی از جمله آب می‌باشد. کمبود ریزش‌های جوی، توزیع ناهمگون بارندگی، نبود توازن میان عرضه و تقاضای آب و کاهش تدریجی منابع آب در مناطق خشک و نیمه‌خشک منطقه غرب آسیا سبب ایجاد تنش‌ها و رقابت‌های شدیدی بر سر تصاحب منابع آب میان ایران، ترکیه و عراق شده‌است. بنابراین کمبود آب و منافع مشترک دولت‌ها و ملت‌ها بر سر این ماده رقابتی، سبب تبدیل آب به عاملی تعیین‌کننده در سیاست بین‌الملل و روابط دولت‌ها با یکدیگر شده‌است. ایران به دلیل قرار گرفتن در منطقه‌ای گرم و خشک، با بحران آب مواجه است و طی یک دهه اخیر همواره بر سر مدیریت منابع آب مشترک خود با کشورهای همسایه اختلاف داشته‌است. ایران به دلایلی همچون موقعیت جغرافیایی، جایگاه پایین‌دستی در ارتباط با رودخانه‌های دجله و فرات و عدم اولویت موضوعات زیست محیطی در میان همسایگان در مقایسه با سایر کشورهای منطقه بیشترین آسیب را از بحران ریزگردها متحمل شده‌است. این امر موجب تهدید حیات محیط زیست ایران به ویژه استان خوزستان شده‌است. این پدیده برای جامعه ایران پیامدهای اقتصادی، بهداشتی و زیست محیطی بسیاری داشته است. در حقیقت زمانی که چالش‌های زیست محیطی زندگی انسان‌ها و سایر موجودات جهان را تهدید می‌کنند؛ باید آنها را به چشم تهدید امنیتی فوری نگریست. امروزه تهدیدات امنیت ملی کشورها از تهدیدات سیاسی، سنتی و نظامی به تهدیدات زیست محیطی تغییر ماهیت داده‌اند. امنیت زیست محیطی یکی از ابعاد بسیار مهم در زمینه امنیت می‌باشد که پیامدها و آثار منطقه‌ای آن در غرب آسیا ملموس است. آنچه که امروزه میان ایران و همسایگان غربی مشاهده می‌کنیم رواج عدم همکاری و الگوی دشمنی در زمینه زیست محیطی است و ریشه اغلب تهدیدات امنیتی و ناامنی‌ها در ایران و غرب آسیا مربوط به این امر می‌باشد.

ارائه راهکار

- افزایش همکاری‌های علمی، دانشگاهی، پژوهشی و در اختیار قرار دادن اطلاعات زیست محیطی
- برگزاری نشست‌ها و اجلاس‌هایی با محوریت موضوعات زیست محیطی و توجه به مسائل زیست محیطی در نشست‌های امنیتی در سطح منطقه
- همکاری‌های بیشتر در پروژه‌های زیست محیطی میان ایران و کشورهای همسایه با تصمیمات مشترک و اجرای مشترک برنامه‌ها
- تلاش برای برقراری ثبات در کشورهای درگیر در جنگ و بحران‌های منطقه‌ای
- وضع قوانین الزام‌آور و سختگیرانه‌تر
- بهره‌گیری از شیوه‌های تشویقی برای دولت‌های درگیر جهت حل بحران
- افزایش مناسبات دیپلماتیک و سیاسی ایران و کشورهای همسایه و میانجیگری میان کشورها برای کاهش تنش به منظور افزایش همکاری‌ها در راستای حل بحران‌های زیست محیطی
- تشخیص ضرورت همکاری در کاهش تهدیدات
- گسترش اطلاعات مشترک بر اساس تهدیدات رایج محیط زیست، دیپلماسی و توسعه همکاری و برآیند

ایجاد صلح

- ایجاد شورای هماهنگی منطقه‌ای جهت همگرایی و اتخاذ سیاست هماهنگ در رابطه با موضوعات زیست محیطی و تشکیل کمیته‌های ملی دیپلماسی محیط زیست در غرب آسیا
- وجود ضمانت اجرای معاهده‌ای در خصوص ناقضان مسئولیت بین‌المللی زیست محیطی

منابع فارسی

- اسماعیلی، مصطفی و حمیدرضا هاشمی، (۱۴۰۲)، «تاثیر تغییرات اقلیمی، زیست محیطی و آب و هوایی بر امنیت ملی مطالعه موردی: جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره ۱۳، شماره اول: ۳۳۹-۳۱۱.

- امین‌زاده، الهام و زهرا سادات شارق و حسین رضازاده، (۱۳۹۶)، «تعهد دولت‌ها به حفاظت از تالاب هورالعظیم / هورالهوریه بر اساس حقوق بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات حقوق انرژی، دوره ۳، شماره ۲: ۱۹۳-۲۱۷.

- ایرنا، (۱۴۰۱)، یک قدم مانده تا بحران آب در کشور، ۱۱/۴/۱۴۰۱، قابل دسترس در:

<https://www.irna.ir/news/۸۴۸۰۴۴۷۹>

- بنی حبیب، محمد ابراهیم، سجاد نجفی مرغملکی و محسن محمدرضاپور طبری، (۱۳۹۵)، «بررسی عوامل بروز گرد و غبار در غرب و جنوب کشور با تمرکز بر دلایل خشک شدن تالاب هورالعظیم و ارائه راهکارهایی برای احیاء آن»، ششمین کنفرانس ملی مدیریت منابع آب ایران.

- تقی پور، هادی و عادل تقی پور، (۱۳۹۹)، امنیت و چالش‌های زیست محیطی در غرب آسیا، ایران و همسایگان، محمود آباد: نشر لعل سخن.

- جان پرور، محسن و فرید عباسی، (۱۳۹۹)، «مناسبات ایران و ترکیه از منظر آبی»، فصلنامه جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۳، شماره ۴: ۴۴-۵۶.

- حاجی یوسفی، امیرمحمد و یاسمین عمو کاظمی، (۱۳۹۷)، مخاطرات زیست محیطی و امنیت منطقه ای در غرب آسیا: مجموعه مقالات دومین کنفرانس امنیتی، تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات ابرار معاصر.

- حیدرزاده، طاهره و حمیدرضا جمالی و محمد غلامی، (۱۳۹۶)، «بررسی حقوقی افزایش پدیده ریزگردها در ایران و کشورهای همسایه با تاکید بر کشور عراق»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، سال ۸، شماره ۳۲: ۶۱-۳۵.

- خبرآنلاین، (۱۴۰۱)، منشا ورود گرد و غبار به ایران، ۲۷/۲/۱۴۰۱، قابل دسترس در:

<https://www.khabaronline.ir/news/۱۶۳۲۰۵۴>

- دهشیری، محمدرضا و حامد حکمت‌آرا، (۱۳۹۷)، «دیپلماسی آب ایران در قبال همسایگان»، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، دوره ۶، شماره ۲۴: ۵۹۶-۶۱۶.

- ذکی، یاشار و ندا فاتح، (۱۳۹۷)، مخاطرات زیست محیطی و امنیت منطقه‌ای در غرب آسیا: مجموعه مقالات دومین کنفرانس امنیتی، تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات ابرار معاصر.

- سازمند، بهاره و علی امامی فر، (۱۳۹۸)، دیپلماسی زیست محیطی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر، تهران: نشر مخاطب.

- سازمند، بهاره، (۱۳۹۲)، «مکتب کپنهاگ و امنیت زیست محیطی خلیج فارس: واکاوی فعالیت‌های سازمان رامپی»، مجموعه مقالات نهمین همایش ملی خلیج فارس.

- صدرانیا، حسن و مراد کاویانی راد و صدیق نصری فخرداد، (۱۴۰۱)، «تاثیر بحران کم‌آبی بر مناسبات هیدروپلیتیک ایران و عراق»، فصلنامه آمایش سیاسی فضا، دوره ۴، شماره ۲: ۱۱۲-۱۲۵.

- کامیابی، سعید و حمید خیرالدین، (۱۳۹۹)، «مروری بر منشأ و مسیریابی جغرافیایی ریزگردها و راهکارهای مقابله با آن در ایران»، مجله کاربرد سیستم اطلاعات جغرافیایی و سنجش از دور در برنامه ریزی، دوره ۱۱، شماره

۲: ۸۲-۱۱۴.

- کاویانی راد، مراد، (۱۳۹۷)، امنیت زیست محیطی ایران، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مصلی نژاد، عباس، (۱۳۸۷)، «بررسی جنبه‌های مختلف امنیت زیست محیطی با رویکرد مکتب انتقادی»، مجله محیط‌شناسی، سال ۳۴، شماره ۴۶: ۱۳۹-۱۴۸.
- معارف‌وند، زهرا، (۱۳۹۷)، مخاطرات زیست محیطی و امنیت منطقه‌ای در غرب آسیا: مجموعه مقالات دومین کنفرانس امنیتی، تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات ابرار معاصر.
- نصری فخر داوود، صدیقه و مراد کاویانی راد و حسن صدرانیا و حسین حمید، (۱۴۰۰)، «چالش‌های سیاستگذاری منابع آب ایران و عراق»، فصلنامه سیاستگذاری عمومی، دوره ۷، شماره ۴: ۲۳۷-۲۶۲.
- وطن فدا، جبار و فریده آوریده و مهدی لشکری، (۱۳۹۵)، «تالاب هورالعظیم از تخریب تا احیاء: چالش‌ها و راهکارهای پیش رو»، کنفرانس راهکارها و رهیافت‌های احیاء تالاب بین المللی هامون.

1. Al-Ansari, N, (2016), "Hydro-Politics of the Tigris and Euphrates Basins Engineering", Vol.8 No.3: 140-172.
2. Azari, Mohammad and Nina Zarrineh, (2014), "Integrated water resources management In Iran: Environmental, socioeconomic and political review of drought In Lake Urmia", International Journal of Water Resources and Environmental Engineering, January 2014: 40-48.
3. Brown, oli, Anne Hammill and Robert McLeman, (2008), "Environmental Change and the New Security Agenda Implications for Canada's Security and Environment", Published by the International Institute for Sustainable Development.
4. Gleick, Peter H, (1993), "Water and Conflicts, Fresh Water Resources and International Security", International Security, Vol. 18, No. 1: 79-112.
5. kavianirad, Morad and Hasan Sadrania and Sedigheh Nasri Fakhredavood and Hussein Hamid, (2023), "Water Diplomacy Role in Easing Iran-Iraq Hydropolitical Tensions", Geopolitics Quarterly, Volume: 18, No 4, Winter: 71-93.
6. Ratner, Blake D, (2018), "Environmental security: dimensions and priorities", 54th GEF Council Meeting June 24 – 26, 2018 Da Nang, Viet Nam.
7. Sowers, Jeannie and Erika Weinthal, (2010), "Climate Change Adaptation in the Middle East and North Africa: Challenges and Opportunities", The Dubai Initiative, Working Paper, No. 2, September.
8. Talebi, Mohammad sadegh, (2023), "Water Crisis in Iran and Its Security Consequences", Department of Geography, Faculty of Humanities, Meybod University, : 17-28.
9. Yanga, B. and Emmy Anne ,(2011), "Climate Change and ASEAN", Presented at the First Era International Conference in International Relations, 19-20 May, Thammasat University, Bangkok, Thailand.
10. Zurlini, Giovanni and Felix Muller, (2008), "Environmental Security", Encyclopedia of Ecology, Vol 4 System Ecology Chapter: Environmental Security Publisher: Oxford: 1350-1356.